

Т.О. Щербань
ОПАЛЬНИЙ ПРОФЕСОР

У Візантії церква посідала чільне місце і відіграла неабияку роль як у зовнішній політиці імперії, так і у внутрішньому житті візантійського громадянства. Без ґрунтового вивчення історії візантійської церкви неможливо достовірно реконструювати у повному обсязі історію Візантійської імперії. В середині XIX ст. одним з найкваліфікованіших в Україні спеціалістів у галузі церковної історії був доктор російської історії, професор Київської духовної академії, доцент Університету Св. Володимира Пилип Олексійович Терновський (1838–1884). Незважаючи на те що вчений залишив цінну наукову спадщину, його ім'я впродовж тривалого часу було майже невідомим фахівцям. За радянських часів представники академічної науки взагалі не цікавилися дослідженнями з історії церкви. Церковні діячі не згадували у своїх працях професора, звільненого за наказом Св. Синоду з Київської духовної академії за публікацію монографій, не сумісних із засадами православ'я. Лише 2004 р. вийшла у світ невелика книжка Тетяни Огневої „Справа Терновського”. Книга, на наш погляд, нелогічна, містить велику кількість перекручень і неточностей. Спочатку Т.К. Огнева робить спробу охарактеризувати творчий доробок П.О. Терновського і, замість того щоб висвітлити і оцінити концептуальні побудови вченого, методи наукових досліджень та їхню джерельну базу, переповідає окремі фрагменти його праць, а потім у додатках уміщує в українському перекладі знову ж таки висмикнуті навмання уривки з тих самих та деяких інших публікацій професора. У такий самий спосіб авторка наводить біографію П.О. Терновського – спочатку дещо розповідає про його життя, потім подає ксерокопію статті про нього з „Биографического словаря профессоров и преподавателей Импер. Университета Св. Владимира” (1884). Викликають інтерес у цій книзі лише коротенький лист міністра народної освіти І.Д. Делянова до генерал-губернатора з приводу працевлаштування П.О. Терновського та відповідь на нього О.Р. Дрентельна, вилучені з фондів Центрального державного історично-

го архіву України, на жаль без зазначення реквізитів.

Вважаємо, що доречно буде сказати слово на захист доброго імені вченого і згадати його здобутки в царині візантинознавства. Нетривіальні висновки і багатий фактологічний матеріал, використаний у працях Пилипа Терновського, сподіваємося, зацікавлять сучасних істориків.

Пилип Олексійович Терновський народився у Москві 24 серпня 1838 р. у родині дякона (пізніше священика). У 1858 р. Пилип закінчив духовну семінарію, в 1862 р. – Московську духовну академію зі ступенем магістра. У магістерській дисертації, опублікованій у 1864 р. в „Трудах Киевской духовной академии” під назвою „Стефан Яворский”, П.О. Терновський відтворив життєвий шлях Симона Яворського, що прийняв постриг у 1689 р. під іменем Стефан. Пилип Олексійович зазначив, що вихованець Києво-Могилянської колегії (Київської академії) і закордонних шкіл Стефан виніс звідтіля схильність до схоластичної науки, котра зросла на ґрунті католицтва. Талановитий юнак привернув до себе увагу Петра I і протягом року волею государя був піднесений із простих ігуменів на щабель першої особи в російській церковній ієрархії з титулом місцеблюстителя патріаршого престолу. Одночасно Стефан став протектором Московської духовної академії і „немедленно воспользовался своим новым положением для того, чтобы завести в московской академии учения латинские, и вообще пересоздать ее по образцу киевской” [Терновский 1864а, 277].

З часом, вів далі автор, затята боротьба митрополита з протестантизмом охолодила до нього царя, який знайшов іншого виконавця своїх рішень у галузі церкви: „Феофан Прокопович сделался деятельным сотрудником и правой рукой Петра I в реформах относительно церкви и духовенства: все важнейшие законоположения по этому предмету в последние годы царствования Петра выходили из – под пера Феофана” [Терновский 1864а, 42]. Проте государ не усунув митрополита Стефана від номінального управління церквою, більше

того, хоч і знехотя, а все ж зробив його президентом Св. Синоду. Високий соціальний статус, щоправда, не захищав митрополита наприкінці життя від численних утисків та образ.

Пилип Олексійович при оцінці діяльності Стефана Яворського мав на увазі, що митрополит належав до діячів старої формації, які дістали освіту на основі схоластичних католицьких вчень і були привчені до авторитаризму, тому мало цінували паростки демократії. В цьому крилися, на думку Пилипа Терновського, всі особисті чесноти і вади митрополита. П.О. Терновський вважав, що історична заслуга таких діячів, як Стефан Яворський, за Петра I полягала у тому, “что они в своем духовном строе совмещали начала, сродные древнерусской и ново-европейской цивилизации. Их ученость сближала их с Западом; их уважение к преданию и авторитету – с древнею Русью” [Терновский 1864б, 186].

Пилип Терновський пояснив, чому государ, попри різницю у поглядах, залишав на чолі російської православної церкви Стефана Яворського: „Народ, запуганный реформами Петра и получивший нерасположение к западной образованности, мирился с нею, когда видел, что она в лице м. Стефана и людей, подобных ему, не исключала ни благочестия, ни уважения к преданию, ни консерватизма. Великий реформатор, кажется, очень хорошо понимал это и потому предоставил высокое официальное положение м. Стефану и людям одного с ним направления, несмотря на свое существенное с ними разногласие” [Терновский 1864б, 186].

Публікація свідчить про неабиякі здібності магістра, але має недоліки. Постать Стефана Яворського охарактеризована автором не всебічно. Недостатньо висвітлена, наприклад, проповідницька майстерність митрополита, який часом відступав від вимог духовного регламенту. Не розглянута творча спадщина С. Яворського, що не дозволяє скласти певне уявлення про його здобутки в царині богослов'я. Поверхово охарактеризована робота митрополита як місцеблюстителя патріаршого престолу, покликаного, зокрема, сприяти поширенню православної освіти серед населення. У розвідці лише йдеться про

реформування Стефаном Московської духовної академії на кшталт Київської колегії, але нічого не сказано про відкриття ним духовних навчальних закладів, хоча б у його власній Рязанській єпархії. Варто було б дещо скоротити працю, стисліше викласти справу царевича Олексія, яка є темою окремого наукового дослідження, обмежитися цитатами з довгого листа царю Петру від Досифея (від 2 липня 1702 р.), а не наводити його повністю, включити з тексту повтори і т.ін.

Загалом же праця П.О. Терновського справляє позитивне враження, вона написана грамотно, логічно побудована, змістовна. У розвідці чітко визначені переконання Стефана Яворського у питаннях віри, а також ставлення його до єретицтва, об'єктивно відтворені взаємини митрополита з Петром I, виявлені причини, через які колишній фаворит государя впав у немилість, але залишився першою особою в церковній ієрархії.

Восени 1862 р. П.О. Терновський переїхав до Києва у зв'язку з призначенням на посаду бакалавра Київської духовної академії. В цьому навчальному закладі він викладав викривальне богослов'я, наприкінці 1863 р. його було переведено на новоутворену кафедру російської цивільної історії, 15 лютого 1866 р. обрано екстраординарним професором. Упродовж 1863–1873 рр. він викладав також російську історію в Київському єпархіальному жіночому училищі.

З квітня 1869 р. П.О. Терновський працював за сумісництвом як приват-доцент, із 1872 р. – доцент кафедри російської церковної історії Університету Св. Володимира в Києві. Викладацьку діяльність він поєднував з напруженою науковою роботою в галузі російської церковної історії та візантинознавства, і навіть сам „приятным благодушным обликом несколько напоминал иконографический тип византийского подвижника, с характерной полуиронической улыбкой” [Истомин 1911, 1]. Пилип Олексійович старанно підготував курс лекцій, намагаючись зробити кожен з них цікавою й змістовною, але його предмет не користувався популярністю в університеті і студенти часто-густо прогулювали лекції з історії церкви. Колишній

студент П.О. Терновського Михайло Павлович Істомін пізніше так згадував свого викладача: „Как профессор он не гремел силой слова и не привлекал в свои аудитории толпу слушателей, как ученый он брал для своих исследований темы преимущественно из области своей специальности, т.е. истории церкви, обреченной в университетском курсе на роль второстепенную; но тем не менее среди немногих слушателей, посещавших его аудиторию, он оставил по себе глубокий след” [Истомин 1911, 1].

На початку 1877 р. Пилип Терновський подав до ради Київського університету докторську дисертацію „Изучение византийской истории и ее тенденциозное приложение в древней Руси”. Захист відбувся 1 травня того ж року в урочистій університетській залі. Декан історико-філологічного факультету представив докторанта, стисло розповів його біографію, зазначив, що П.О. Терновський вже опублікував 22 наукові праці, брав участь у редагуванні часопису „Воскресное чтение” та „Апокрисиса”, виданого з нагоди ювілею духовної академії. Потім слово було надано Пилипу Терновському. Свою доповідь він розпочав з повідомлення про те, що рівно 424 роки тому Візантія закінчила своє існування. Константинополь оплакували всі християни і висловлювали багато припущень стосовно причин його загибелі: „Он пал, – сказали москвичи, – за преумножение беззаконий, блуда ради содомского. Цареград пал, – соображал московский книжник, – чтобы сбылось написанное: Константином началось, Константином и кончится. Цареград пал, – рассуждал Иван Грозный, – ради самовластия духовных, хотевших стать выше царя. Он пал, – заявлял патриарх Никон, – ради непочтения царей к духовному чину. Он пал, – рассуждал Петр Великий, – по причине неисполнения указов, нерадения о воинском деле и ханжества” [Докторский диспут... 1877, 592]. Різні думки щодо падіння колись могутньої імперії свідчили, втім, про незмінний інтерес росіян до Візантії. Саме тому Пилип Олексійович і вирішив з’ясувати, що ж відомо було в Стародавній Русі про Візантійську імперію. „Предмет моего сочинения, – сказал він, – история Визан-

тии исключительно в том размере и виде, в том духе и направлении, как она была известна на Руси нашим предкам в период до-петровский” [Докторский диспут... 1877, 594]. П.О. Терновський додав, що, хоча ця історія являє собою хибну версію візантійської дійсності, він свідомо не виправляв її і не збагачував фактами, вилученими з інших джерел. Пилип Олексійович зазначив, що „изложил не только Византийскую историю по древнерусским литературным источникам, но вместе с тем обозначил и способы непосредственного знакомства Руси с Византиею и те практические выводы, какие делались в древней Руси из византийской истории” [Докторский диспут... 1877, 594]. Потім вчений висвітлив зміст дисертаційної праці, обґрунтував висновки за результатами наукового дослідження, дав вичерпні відповіді на численні запитання. Відгуки офіційних опонентів – В.С. Іконникова та В.Б. Антоновича – були позитивними, професори стверджували, що П.О. Терновський гідний докторського ступеня. За результатами голосування П.О. Терновський здобув вчений ступінь доктора російської історії. Того ж року його було обрано екстраординарним професором Університету Св. Володимира, але затверджено у цьому званні не було через скорочення університетського кошторису [Биографический словарь профессоров... 1884, 640–644].

Захист докторської дисертації надав Пилипу Олексійовичу ще більшої творчої наснаги. Він подовгу просиджував у бібліотеках і Центральному архіві стародавніх актів міста Києва, а також виїздив у відрядження до Москви та Петербурга для збирання матеріалів, необхідних для наукових студій, робив переклади з німецької, французької, латинської мов церковних літературних пам’яток. Вчений був членом Імператорського Одеського товариства історії і старожитностей і публікував у його „Записках” розвідки з джерелознавства, як член Історичного товариства Нестора Літописця регулярно робив доповіді на наукових зборах товариства (читаннях). Багато часу П.О. Терновський присвячував роботі в Церковно-історичному товаристві при Київській духовній академії, співпрацював з Московським товариством історії ві-

зантійського письменника Феофана. Крім того, виконував обов'язки церковного старости Вознесенської церкви, безкоштовно викладав у відкритій при ній парафіяльній школі. Перевантаження роботою не заважало Пилипу Олексійовичу приділяти велику увагу своїй родині – малим дітям та дружині, стан здоров'я якої з початку 80-х років швидко погіршувався.

У 1883 р. розпочалася чорна смуга в житті вченого. Він поховав кохану дружину й залишився з чотирма дітьми на руках. З кожним днем ускладнювалося і його становище в духовній академії, а все через те, що Пилип Олексійович не міг кривити душею як в особистих стосунках з людьми, так і у своїй професійній діяльності.

Наприкінці 1882 р. урочисто відзначалося сторіччя від дня народження митрополита Філарета (в миру Василя Дроздова) і в пресі з'явилася велика кількість публікацій, у яких автори наввипередки вихваляли ієрарха як талановитого вченого, котрий нібито зробив вагомий внесок у розвиток багатьох галузей богослов'я, блискучого промовця, досвідченого адміністратора, щирого захисника інтересів церкви, мудрого наставника молоді тощо. П.О. Терновський також опублікував статтю „Митрополит Филарет, его научное и общественное значение”, в якій зобов'язався ні підносити і ні ганьбити небіжчика, а лише охарактеризувати московського митрополита його ж власними словами на основі листів та щоденників. Зі сторінок часопису „Новое время” постав не широко розтиражований образ смиренного і праведного пастиря, видатного вченого, педагога та громадського діяча, а людини обережної, розсудливої, честолюбної, ладної у будь-який спосіб прислужитися можновладцям задля збереження свого високого становища в державі. Епістолярна спадщина Філарета свідчила про недостатність богословських знань у митрополита, а також брак справжньої віри, що вправно підмінювалися пишномовною риторикою. Стаття, звичайно, розгнівила духовенство, яке вирішило покарати правдолюбця [Житецький 1927]. Оберпрокурор Св. Синоду К.П. Победоносцев за намовою релігійного фанатика Т. Філіпова направив на рецензії наукові праці

П.О. Терновського. На підставі упереджених висновків експертів щодо схильності П.О. Терновського до протестантських ідей Св. Синод заборонив перевидання його монографій „Три первые века христианства” та „Греко-восточная церковь в период Вселенских соборов”, як таких, що не узгоджуються із засадами православного віровчення і можуть завдати непоправної шкоди вихованцям вищих навчальних закладів. Св. Синод постановив: запропонувати П.О. Терновському негайно звільнитися з духовної академії; звернутися до міністра народної освіти з проханням вжити термінових заходів щодо звільнення П.О. Терновського з Університету Св. Володимира [Иконников 1918, 3].

Під тиском К.П. Победоносцева міністр народної освіти наказав усунути П.О. Терновського від педагогічної роботи в Київському університеті. В цьому навчальному закладі Пилип Олексійович мав добру репутацію, тому ректор Н.К. Ренненкампф не квапився виконувати вказівку міністерства, всіляко зволікаючи зі звільненням доцента кафедри церковної історії. Міністр народної освіти І.Д. Делянов почасти співчував Пилипу Олексійовичу і 25 січня 1884 р. звернувся до генерал-губернатора з проханням дозволити направити П.О. Терновського, після звільнення з університету, на роботу до київської Комісії для розгляду стародавніх актів, а також призначити йому невелике утримання з коштів Державної скарбниці. Київський, Подільський і Волинський генерал-губернатор О.Р. Дрентельн відповів, що у нього немає заперечень щодо працевлаштування П.О. Терновського [Огнева 2004, 16]. Клопотання міністра виявилися марними, його пропозиції щодо подальшої професійної діяльності П.О. Терновського не судилося реалізувати.

Пилип Олексійович, попри підступи недругів, зберігав душевну рівновагу, багато працював у Центральному архіві і 20 травня там дуже застудився. Хвороба тривала лише три дні – 23 травня близько 20-ї години вчений помер. Похований на старому Щекавицькому цвинтарі, що на Подолі. Численні друзі, приятелі та співробітники дуже журилися з приводу передчасної смерті П.О. Терновського і в один голос

стверджували, що „трудно встретить человека более его прямого, искреннего, сердечного, кроткого, незлобивого и вместе с тем спокойно твердого в своих убеждениях” [Некролог 1884, 358].

Найґрунтовніші наукові праці П.О. Терновського присвячені історії Візантії, але вчений не обмежувався простим коментуванням перебігу історичних подій в імперії, а намагався виявити схожість між певними явищами візантійської і російської історії.

Пилип Олексійович помітив, що за старих часів росіяни відзначалися особливою прихильністю до минувшини, оскільки „золотой век предки видели только в прошедшем: там были священные имена и события, идеалы благочестия и общественного благоустройства, примеры досточтимые и достопримечательные” [Терновский 1875, 2]. На думку вченого, аж до початку XVIII ст. росіяни вважали Візантію найкращим прикладом для наслідування „во-первых, потому, что из Византии принята была святая вера, в Византии были благочестивые цари, православные архиереи; во-вторых, по общему строю жизни и по отдельным явлениям она представляла собой значительную аналогию с русской жизнью” [Терновский 1875, 3]. Тому П.О. Терновський насамперед вирішив з’ясувати, яким чином росіяни діставали знання про Візантію.

Під час роботи в архівах Пилип Олексійович знайшов велику кількість хронографів. Уважно переглянувши їх, він швидко переконався у тому, що майже всі вони являли собою компіляції, зроблені з праць чотирьох візантійських хроністів: Іоанна Малали, Георгія Амартола, Костянтина Манассії та Іоанна Зонари. Тоді П.О. Терновський приступив до виявлення у візантійських оригіналах матеріалу з історії Візантії, який водночас увійшов і до складу російських хронографів.

У першому розділі монографії „Изучение византийской истории и ее тенденциозное приложение в древней Руси” (1875) П.О. Терновський розглянув уривки з хроніки освіченого і широко ґрудованого сирійського ритора VI ст. Іоанна Антіохійського Малали, який зазвичай позитивно характеризував імператорів, у негативних

оцінках був обережним і стриманим. Пилип Олексійович навів у перекладі з грецької історичні факти, що мали місце у Візантії і потрапили до хроніки Малали, і поставив їм у відповідність аналогічні події з російського життя.

Набагато більший матеріал для наукових зіставлень поступу візантійської та російської історії надала вченому хроніка ченця Георгія Амартола, котрий жив у першій половині IX ст. і довів своє побутописання до 842 р. Хроніка всесвітньої історії Г. Амартола складалася з чотирьох томів, але лише останній відводився для викладення історії Візантії. Саме цю книгу і вивчив П.О. Терновський. Пилипу Олексійовичу одразу впало в око тенденційне коментування автором історичних подій та упереджене ставлення до імператорів, що пояснювалося, на його думку, тим, що Амартол жив в іконоборчий період, а сам належав до іконошанувальників. Пилип Олексійович подав характеристики візантійських імператорів за Амартолом і імена тих російських царів, державних, культурних та церковних діячів, котрі в російських літературних пам’ятках уподібнювалися їм, наприклад з імператором Костянтином Великим порівнювалися св. Володимир, Іван Грозний, Костянтин Острозький; з Юліаном – Григорій Отреп’єв; з Маврикієм – Борис Годунов і т.ін. Аналогічні паралелі вчений провів і на основі порівняння витягів із хроніки 842–948 рр. так званого логофета з даними російських літописів.

Докладно зупинився вчений на викладеній у віршованій формі хроніці Костянтина Манассії, яка закінчувалася XI ст. П.О. Терновський зазначив, що візантійські хроністи кожний у свій спосіб впливали на російську історичну літературу, наприклад „Амартол влиял на древнюю русскую историографию сущностью своих исторических воззрений... Манассия влиял на русскую историческую литературу формою своего бытописания, богатою всякими витийственными украшениями” [Терновский 1875, 119–120].

У російських хронографах почасти використовувалася і хроніка Іоанна Зонари, який під час правління Олексія Комніна обіймав посади начальника двірської варти та першого секретаря при імпера-

торському кабінеті, а потім відійшов від справ, став ченцем афонського монастиря й узявся за написання історичної хроніки від створення світу до 1118 р. П.О. Терновський подав кілька цитат з „Короткого викладу історії” І. Зонари з описом правління Олексія Комніна, тому що цей матеріал фігурував також і в російських хронографах.

Для повноти дослідження Пилип Олексійович розглянув ще й окремі повісті, в яких ішлося про Візантію і які також використовувалися при написанні російських хронографів.

Хронографи були не єдиним джерелом ознайомлення росіян з візантійською історією, до того ж вони призначалися лише для вузького кола освічених людей, інша справа – життя святих і сказання про церковні свята, така література користувалася популярністю серед широких верств населення. Ці та інші богословські рукописи у XVI ст. були зведені до купи московським митрополитом Макарієм у „Великие минеи-четыи”, опрацьовані у 12 величезних томів. П.О. Терновський зазначив, що „хронографы и четии-минеи были единственными общедоступными источниками для знакомства с византийскою историею в древней Руси. Источники довольно скудные по содержанию, часто фантастические и неверные по изложению, очевидно недостаточные для научной работы, тем более для каких-нибудь практических выводов! Но при сильной потребности в руководительских исторических принципах Русь московская и из этих скудных источников умела извлекать для себя нужные справки” [Терновский 1875, 203].

У другому розділі монографії П.О. Терновський розповів про безпосереднє знайомство з Візантією російських мандрівників, купців, прочан, які закріплювали свої знання про Константинополь під час перебування в цьому місті, а після повернення додому ділилися своїми враженнями зі співвітчизниками. Крім того, росіяни спілкувалися з греками, що приїздили на Русь, – єпископами, ченцями, будівельниками, співаками, – і „народный характер византийских греков, с его доблестями и недостатками, становился ясен для русского

человека, а вместе с тем становилась ясна и вся византийская история с ее печальным окончанием” [Терновский 1876, III].

У третьому розділі книги П.О. Терновський проаналізував значення візантійської історії для Стародавньої Русі. Переглянувши російські літописи до середини XV ст., він виявив незначну кількість посилань на візантійську історію і пояснив це тим, що „Византия, еще не падшая, еще не утратившая своей самостоятельности, передавая Руси свои иерархические порядки, свои общественные принципы, свои правила и убеждения, могла действовать и действовала живым примером” [Терновский 1876, 125].

Вчений навів численні приклади звернень російського духовенства, царів, вельмож до візантійської історії для обґрунтування своїх вчинків під час московського періоду російської історії (1462–1712). Він наголосив на тому, що довідки з візантійської історії використовувалися мовчавими часто-густо як санкції на заздалегідь прийняті ними рішення або для виправдання подій, які вже відбулися. Москва прагнула у ті часи стати другою Візантією, тому намагалася рухатися слідами першої, відроджуючи у своєму житті її історію.

Вчений з’ясував, чи залишалася Візантія для росіян прикладом для наслідування за Петра I. На основі вивчення першоджерел він дійшов висновку, що „період византийского влияния на Руси закончился временами царей московских. При Петре I вместо Москвы, второй Византии и третьего Рима, возникла новая столица, Петербург, проводник западноевропейского влияния... Византийская история – по разумению Петра Великого и его современников – если и могла чему поучать, то только отрицательно... Но на обширном поле византийской истории попадались и такие факты, которые случайно совпадали с мыслями и намерениями преобразователя. Такие факты принимались не только к сведению, но и к руководству” [Терновский 1876, 264].

Пилип Олексійович виявив лише одне питання, для розв’язання якого зверталися до візантійської історії на теренах сучасної України. Це було питання про історичні права Римського Папи на зверхність над

грецькою церквою та українською, котра перебувала у канонічному підпорядкуванні Вселенському Константинопольському патріархатові. Апологети православ'я, наприклад З. Копистенський (архімандрит Києво-Печерської лаври), виявляли у своїх антиуніатських творах блискучі знання візантійської історії. Стародавні українські літературні пам'ятки свідчили, „что южная Русь была ближе знакома с Грециею, особенно современною, чем Русь московская; более и сочувствовала Греции. Сходством политического положения и борьбою с общим врагом – папизмом условливалось это сочувствие... И из-под власти византийского патриарха, – легкой, потому что номинальной, – под более крепкую власть патриарха московского Русь южная переходила с большою неохотою” [Терновский 1876, 262].

Наукова громадськість високо оцінила дослідження П.О Терновського, але вчені вважали, що автор занадто захопився виявленням аналогічних фактів в історії Візантійської імперії та Росії. У наступній своїй праці Пилип Олексійович урахував зауваження спеціалістів. У монографії „Грековосточная церковь в период Вселенских соборов” (1883) він порушив широке коло наукових питань, при висвітленні яких лише іноді проводив паралелі між схожими явищами в історії Візантії та Росії. У книзі розглянуто історію Візантії від правління імператора Костянтина Великого до 842 р. При підготовці цієї монографії вчений почасти використав публікації Ed. Gibbon'a, Tillemont'a, Le Beau, Schlosser'a, Hefele, E. de Muralt'a, Г. Фінлея, Д. Ростовського, А.П. Лебедева та інших зарубіжних і вітчизняних авторів, але здебільшого будував дослідження на основі першоджерел, так би мовити, йшов шляхами неторованими.

Вчений відтворив у монографії основні віхи життя імператорів до і після воцаріння, проаналізував їхні релігійні почуття, охарактеризував становище церкви під час правління різних династій, висвітлив іконоборчий період, порушив ще низку важливих питань із галузі візантинознавства. Автор висловив власну думку з приводу багатьох явищ і подій в історії Візантії, яка часто-густо не збігалася з усталеними те-

зами тогочасної історіографії. Викликає інтерес, наприклад, його погляд на таке явище в історії християнської церкви початку IV ст., як аріанство. Сучасники П.О. Терновського пояснювали дії Костянтина Великого політичними мотивами, зокрема стверджували, що імператор підтримував спочатку прихильників єдиносущності для обґрунтування божественності походження своєї кесарської влади, а потім нібито під впливом гнучкої і вдалої політики аріан змінив своє ставлення до них. Пилип Олексійович спростував цю тезу і пояснив вчинки Костянтина прагненням до об'єднання усіх християн імперії. Спочатку імператор схилив аріан до беззастережного визнання усіх християнських догматів, коли ж переконався у тому, що вони вже зробили багато поступок, зокрема прийняли (нехай і формально) нікейський Символ віри, почав вимагати і від православних кроків до примирення, застосовуючи репресивні заходи проти непокірних.

Нетрадиційні міркування П.О. Терновський висловив і з приводу виникнення чернецтва. У той час як деякі його колеги вважали чернецтво лише певним нашаруванням у християнстві, що начебто утворилося під впливом Єгипту та Індії, Пилип Олексійович розглядав це явище як результат взаємодії євангельських ідеалів з потребами часу й світосприйняттям народів Сходу.

Пилип Олексійович, як щиро віруюча людина й водночас справжній вчений, ніколи не був причетним до будь-якого релігійного лицемірства або наукового шарлатанства, тому правдиво описував у своїй монографії як усі позитивні явища в історії Візантії, так і негативні. Він був глибоко переконаний у тому, що до релігії нікого не можна долучати силоміць. На жаль, вчений вимушений був констатувати, що в імперії „христианский мир заботился не столько об очищении себя от моральной языческой порчи, сколько о расширении своих пределов на счет языческого мира и об окончательном, – хотя бы даже насильственным, – подавлении последнего” [Терновский 1883, 102].

Пилип Олексійович вважав аморальним наvertати до православної віри системою пільг, матеріального заохочення та

привілеїв, оскільки цілком поділяв погляд Лактанція на релігію, котрий ще у III ст. сказав, що нічого у світі немає більш добровільного, як релігія, тому що під загрозами або через спокуси можливо лише удати з себе віруючого, але не увірувати насправді. Автор зазначив, що у Візантії спочатку керувалися саме таким принципом і серед єпископів були люди щирі й мужні. Пастирі зазнавали переслідувань з боку гонителів православ'я, часто наражалися на небезпеку, навіть ризикували власним життям, але були сильними у вірі своїй. З часів самовладдя Костянтина Великого становище єпископів докорінно змінилося, і „єпископы сделались людьми наиболее привилегированными в империи... Епископам предоставлены были большие имущественные права... Епископы получили и обширные административно-судные права. Но такое безопасное, почетное и выгодное положение епископов не содействовало нравственному возвышению епископства. Прежде кандидатами на епископство были лучшие люди христианского мира; теперь получение епископского сана сделалось любимой мечтою всевозможных честолюбцев, корыстолюбцев и интриганов” [Терновский 1883, 84]. Звісно, що „при наплыве в христианское общество людей, которые принимали новую веру только потому, что это было выгодно, нравственные идеалы христианства помутились” [Терновский 1883, 62–63].

Пилип Олексійович назвав історичний період 363–457 рр. „золотим віком” церковної літератури. Він навів довгий список талановитих письменників цієї доби, „каждый из которых в последующее время славою своего имени мог бы наполнить целое столетие” [Терновский 1883, 183]. Велику кількість видатних церковних вчителів, які з'явилися в зазначений період, Пилип Олексійович пояснив тим, що всі вони добре засвоїли багату спадщину класичної літератури; прийняли хрещення у зрілому віці, а до того були вільними у своїх думках та захопленнях, котрі, можливо, іноді вводили їх в оману, але, безумовно, збагачували життєвим досвідом; нарешті, всі вони проповідували християнство з палким ентузіазмом й водночас з певною свободою, яка існувала при ще остаточно

не усталеному кодексі християнського віровчення. Завдяки цим церковним діячам, зазначав П.О. Терновський, історія людства набула в християнській літературі цілісного вигляду. Вчений указав і на негативні наслідки діяльності отців церкви – в їхніх творах втрачено було багато прекрасних якостей, властивих класичній літературі, наприклад „утрачен был здравый прагматизм древних историков; вместо исследования о причинах событий христианские историки довольствовались указанием на волю Божию или на коварство дьявола. Утрачено было благородное стремление исследовать историческую истину беспристрастно: под влиянием предвзятых взглядов и нравоучительных соображений история превращалась или в панегирик, или в памфлет... За исключением панегирика и памфлета оставалось только молчание, более честное, но для истории совсем уже бесполезное” [Терновский 1883, 193]. Пилип Терновський процитував Феодорита Кирського, який радив церковним діячам приховувати у своїх творах помилки і прогрішення єдиновірців, як це робить він сам. На думку Пилипа Олексійовича, „в этом столь мягком и гуманном правиле заключался, тем не менее, смертный приговор беспристрастной истории” [Терновский 1883, 194]. Він згадав і св. Василя Великого, який якийсь зізнався, що під час написання своєї праці (шестодена) керувався єдиною метою – все обертати у напучення церкви. Звісно, прокоментував слова св. Василя П.О. Терновський, що „при таком исключительном стремлении все обращать в назидание... страдала наука и ничего не приобретала религия” [Терновский 1883, 200].

Пилип Олексійович порівняв поступ релігійної думки на Сході та на Заході і дійшов висновку, що „движение религиозной мысли на востоке было многозначительнее, чем на западе, как по содержанию догматов, так и по силе умственного напряжения, и потому, наконец, что окончательное определение догмата совершалось на вселенских соборах, которые имели место только на востоке” [Терновский 1883, 205].

Не оминув увагою П.О. Терновський і таке явище в історії Візантії, як так званий „цезаре-папізм”. Вважалося, що оскільки

цар є помазаником Божим, то його повноваження поширюються і на справи церковні. Імператор мусив опікуватися кліром, регулювати побут духівництва, забезпечувати віросповідну єдність підданих, мав право втручатися у богословські догматичні спори. Пилип Олексійович не вважав такий союз церкви з державою гармонійним і навів кілька прикладів, коли церква під тиском імператорів благословляла їхні провини, а іноді й злочини. Крім того, деякі імператори погано дослухалися до богослужбного вірша: „Елицы во Христа крестистеся, во Христа облекостеся”. Пилипу Олексійовичу важко було визнати земними «втіленнями Христа» Юстиніана, вояки якого жорстоко побили під час константинопольського заколоту близько 30 000 городян, Лева Фракіянина, за наказом якого було вбито Аспара (з двома синами), котрий посадив його на трон, або Іраклія, що зажадав „спочатку отсець Фоке руки и ноги, а потом живьем резать на куски...” [Терновский 1883, 353], чи того ж брутального, неосвіченого, розпусного пияка Фоку, примхою долі піднесеного на вершину державної влади.

Пилип Олексійович включив до монографії матеріал, що стосувався магометанства. Вчений нагадав основну його ідею, яка виражалася формулою „Немає бога окрім Аллаха, і Магомет його пророк”, пояснив догмати ісламу. П.О. Терновський зазначив, що за життя Магомета відносини між арабами і Візантією майже не виходили за межі дипломатії, потім розпочалися ворожі акції з боку магометан проти імперії, а за другого каліфа Омара (634–644) араби загарбали її південну частину. На думку Пилипа Олексійовича, це трапилося через те, що окремі регіони Візантії були слабо пов’язані з центром внаслідок недалекоглядної політики імператорів. Імператор Іраклій, наприклад, замість того щоб об’єднувати підданих на основі спільних політичних та економічних інтересів, намагався силоміць насаджувати релігійну єдність. А втім, Пилип Олексійович вважав, що втрата багатьох провінцій не завдала великої шкоди Візантії, а Константинополь навіть „много выиграл от того, что закрылись такие важные торговые центры, как Антиохия, Александрия, Карфаген. Константи-

нополь стал теперь всесветным рынком, на котором менялись своими произведениями обитатели всех стран, прилегавших к бассейну Средиземного моря” [Терновский 1883, 405–406].

Зовсім в іншому становищі, на думку вченого, опинилася в добу іраклідів православна церква. Монополія ієрархічного богословського авторитету призвела до занепаду церковної літератури й падіння моралі; серед населення поширилося марновірство, яке укупі з неробством й гультьяйством розбещувало молодь.

Пилип Олексійович вказав на різницю „сходство между нравственно-религиозным состоянием Византии в VII веке и Московского государства в XVI и XVII вв. Тот же умственный застой, та же обрядовая набожность, то же обилие праздников, то же усердное посещение храмов и, доходящее до суеверия, почитание священных реликвий и те же недуги общественной жизни, состоящие в низости и жестокости. Разница только в том, что Византия имела свое лучшее время позади, в прошедшем, а Россия – впереди, в будущем” [Терновский 1883, 408].

Докладно розглянув учений іконоборчий період в історії Візантії. Приступаючи до описання цієї доби, Пилип Олексійович зауважив, що йому не пощастило розшукати історичні твори, написані іконоборцями, оскільки всю іконоборчу літературу було знищено, а праці візантійських хроністів-іконошанувальників часто-густо сповнені безпідставних звинувачень і домислів. Не торкаючись суто догматичних питань, вчений розглянув загальні претензії православних діячів до іконоборців, наприклад обвинувачення їх у зневазі до освіти та науки. П.О. Терновський спростував цей закид іконошанувальників, які й самі не відзначалися особливим потягом до знань, і зазначив, що „благодаря относительно большей свободе и широте исследования во второй половине иконоборного периода процветали науки, и научное движение было настолько сильно, что пережило иконоборный период...” [Терновский 1883, 508]. Заперечив Пилип Олексійович і твердження про нібито згубний вплив іконоборства на мистецтво, зокрема на іконопис. Очищаючи храми від

ікон, нагадав учений, іконоборці оздоблювали їх розписами на мирські або релігійні сюжети, за умови, щоб останні трактувалися не як ікони, а як малюнки. До речі, він вважав, що „это условие более давало свободы художнику, чем иконопочитание, которое строго должно было держаться старых подлинников, как священных и непререкаемых образцов” [Терновский 1883, 509]. Отже, П.О. Терновський, не бажаючи поступитися істиною, у деяких питаннях став на захист іконоборців. Ця принципова позиція стала підставою для звинувачень автора у схильності до протестантизму, котрий також головну роль у культурі відводить не обрядам та іконам, а проповіді й прагне до певної демократизації релігійної організації.

Добу іконоборства П.О. Терновський відніс до перехідних етапів в історії людства, коли старе світосприйняття розхищується й руйнується і закладаються підвалини нового. Під час таких періодів у суспільстві формується кілька фракцій. У Візантії вчений розрізняв тоді новаторів-іконоборців, консерваторів-ортодоксів та антицерковних пієтистів-павликан. Ліберали та іконоборці сходилися на думці щодо необхідності підпорядкування церкви державній владі. Деякі сучасники П.О. Терновського також вважали, що перемога світської влади над церковною забезпечила б Візантії щасливе майбутнє і зробила б імперію неприступною для зовнішніх ворогів. Пилип Олексійович не став заперечувати цю думку, а лише зауважив: „Мы, русские, пережившие реформу Петра Великого с ее последствиями, знаем, что и превращение церкви в ведомство православного исповедания имеет тоже некоторые неудобства” [Терновский 1883, 507].

Православні ортодокси, навпаки, прагнули до панівного становища церкви в державі, не враховуючи при цьому, що церква є не самоціль, „а средство – вспомогательное и воспитательное учреждение для нравственно-религиозного усовершенствования людей, для приготовления их к царству Божию” [Терновский 1883, 515]. „Вот почему, – зазначив учений, – торжество православия не принесло тех плодов, каких, быть может, ожидали ревнители православия, и не сопровождалось

подъемом духовной жизни народа” [Терновский 1883, 516].

Монографія П.О. Терновського надзвичайно інформативна, цікава, в ній автор немовби пропонує прийдешнім поколінням скористатися уроками історії. Книга не лише не втратила актуальності, а, навпаки, опинилася в епіцентрі інтересів сучасних росіян.

У Росії останнім часом спостерігається підвищений інтерес до історії Візантії, виходить у світ багато нових публікацій з цієї галузі, перевидаються праці корифеїв візантинознавства минулих літ, наприклад В.Г. Васильєвського (1838–1899), Ф.І. Успенського (1845–1928), Ю.А. Кулаковського (1855–1920) та інших. Великий резонанс у суспільстві викликала кінострічка „Загибель імперії”, показана 2008 р. на державному телеканалі російського телебачення. Автор фільму – намісник московського Сретенського монастиря архімандрит Тихон (в миру Шевкунов) сказав: „Мне хотелось, чтобы Византия послужила зеркалом, в котором отразились бы самые острые проблемы современной России. Византии отводилась в фильме ключевая роль, и ее опыт – часть нашего исторического наследия. Русь, ее государственность, культура, духовные традиции связаны с Византией. Русская церковь веками была составной частью Константинопольского патриархата. Не говорю уже о концепции Третьего Рима, о традициях русского самодержавия, о несбывшихся полуторавековых мечтах о „кресте над Св. Софией”. Византия – наша духовная мать. Она вправе и сегодня преподавать нам урок” [Бычков 2008, 7]. Монографії П.О. Терновського викликають не лише суто академічний інтерес, а й можуть стати у пригоді нашим сучасникам під час пошуків у далекому минулому відповідей на нагальні питання сьогодення, тому їх варто було б перевидати.

У 1885 р. вийшла з друку (посмертним виданням) „Русская и иностранная библиография по истории византийской церкви IV–IX вв.” П.О. Терновського. У передмові він охарактеризував видання, зокрема зазначив: „Читатели найдут в настоящей книге алфавитный список всех русских писателей и знаменитейших писателей

иностранных, составивших какие-либо сочинения, относящиеся к истории церкви в период вселенских соборов. После имени автора большею частию помещены библиографические сведения о нем, краткая характеристика его направления и затем перечисление его сочинений, относящихся к данному периоду церковной истории, с кратким изложением содержания этих сочинений” [Терновский 1885, 1]. Біобібліографія містить не лише довідкову інформацію про книги і статті, що були опубліковані, а й про дисертації на здобуття вчених ступенів та студентські розвідки, котрі залишилися в рукописах і зберігалися в архівах Київської, Петербурзької або Казанської духовних академій. Ці дослідження також переповідаються, як і рецензії та відгуки на них. Пилип Олексійович зауважив, що „указав год и место издания известного большого сочинения, процитировав существовавшие в литературе отзывы о нем и указав, где помещен некролог его автора, если он скончался, составитель думал дать для интересующихся сочинением достаточную руководящую нить” [Терновский 1885, 1].

Науково-методологічний підхід Пилипа Олексійовича до укладання біобібліографічного видання був цілком правильним, але вчений упорався не з усіма завданнями, котрі ставив перед собою, тому „провідна нитка”, про яку він згадував у передмові, часом губилася.

Довідник П.О. Терновського, на наш погляд, має ряд недоліків, найсуттєвішим серед яких є те, що його укладено не за єдиною загальною схемою. У багатьох випадках не зазначені дати народження вчених, а для померлих – смерті. Багато які життєписи мають помітні прогалини, а іноді відсутні як такі. Довжелезні цитати з деяких наукових праць і рецензій не дають, однак, про них повного уявлення – доцільніше було б умістити стислі, але змістовні анотації з чітким висвітленням авторських концепцій та висновків експертів. Занадто докладний переказ великої кількості компілятивних студентських праць, що не мають ніякого наукового значення, а також відгуків на них викладачів лише захарашує довідник. Варто було включити до видання у крайньому разі лише найкращі розвідки

студентів. Найбільш повно представлений матеріал середньої частини книги перша частина і та, що йде після літери „Г”, укладені гірше і відзначаються особливо неповнотою даних. Впадає в око велика кількість друкарських помилок. У довіднику багато скорочених назв друкованих видань, установ та організацій, а список скорочень з повними назвами не додається. Часто подаються й неповні реквізити статей та монографій. На сторінці 683, наприклад, П.О. Терновський так репрезентує статтю К.Д. Думитрашкова: „Достоинства церковных песнопений. Статья на 11 стр. в В. чт. за 1879 г.”. Залишається лише здогадуватися, про який часопис йдеться і у якому саме його числі за 1879 р. вийшла стаття, чи то на 11 сторінці, чи на 11 сторінках. До речі, про зміст публікації не сказано ані слова. Так само подано багато наукових праць.

Наприкінці XIX ст. фахівці добре знали тогочасні вітчизняні періодичні видання зі своїх спеціальностей, тому швидко розшифровували скорочення, хоча і у них через брак повних реквізитів публікацій, поза всякими сумнівами, виникали труднощі під час науково-пошукової роботи в книгозбірнях. Ще важче користуватися біобібліографією П.О. Терновського у наш час. Біобібліографічний довідник П.О. Терновського не відповідає сучасним вимогам до подібних видань, але при певній наполегливості у ньому можна знайти корисну інформацію про істориків церкви минулих епох та про їхні наукові праці.

Ще під час навчання в Московській духовній академії Пилип Терновський захопився російською церковною історією часів Петра I. Прозахідні симпатії царя, на думку юнака, могли сприяти поширенню в Росії ересі, тому молодий дослідник узявся за вивчення цього питання. Незабаром Пилип з’ясував, що, справді, на початку XVIII ст. в Москві протягом 10 років існував протестантський гурток під проводом лікаря Д. Тверитинова.

У статті „Московские еретики в царствование Петра I” (1863) П.О. Терновський назвав прізвиська усіх звинувачених у еретицтві в 1713 р., простежив за ходом цієї справи, яка спочатку розглядалася в московському Преображенському приказі,

де підслідні давали свідчення під тортурами, а потім була передана на суд сенату. У Петербурзі єретики формально зреклися своїх релігійних переконань і були звільнені за умови повернення до Москви й проголошення у міському соборі ширості свого перебування в лоні православної церкви. Скликаний восени 1714 р. за ініціативою митрополита Стефана Собор московських архієреїв постановив накласти на розкаяних протестантів анафему сімома Вселенськими Соборами. Пилип Терновський підкреслив, що церковний суд покарав віровідступників суворіше, ніж суд цивільний, і митрополиту довелося в 1715 р. їхати в Петербург до обуреного його діями Петра „к ответу о бывшем соборе”, а не отримавши аудієнції, писати до царя виправдні листи [Терновский 1863а].

Оскільки протестанти робили спроби спростувати догмати православ'я, спираючись на Св. Письмо, П.О. Терновський вирішив з'ясувати, які аргументи використовували прихильники православ'я у спорах з опонентами. Для цього він розглянув полемічні твори „Рожнец духовный”, написаний великоруським ченцем Пафнутієм у формі бесіди з московськими єретиками в особі Тверитинова, і „Камень веры” митрополита Стефана Яворського, спрямований проти протестантизму як такого. У статті „Рожнец духовный и Камень веры” (1863) П.О. Терновський охарактеризував обидві пам'ятки, визначив основну ідею твору митрополита Стефана: помилка протестантів полягає у тому, що вони не визнають святості церковного вчення, внаслідок чого не здатні правильно його зрозуміти; намагаючись спростувати православні догмати, протестанти часто і цілком свідомо неадекватно тлумачать Св. Письмо, перекручуючи його зміст. Пилип Олексійович високо оцінив цей твір і зазначив, що він не позбувся актуальності, оскільки весь час „в обличительном богословии повторяется то же, что уже было высказано м. Стефаном против протестантов, только повторяется с меньшею живостью и одушевлением” [Терновский 1863б, 285].

За життя Петра I блискуча праця митрополита Стефана не публікувалася (1-ше вид. – 1728 р.). Цей факт наштовхнув Пилипа Терновського на думку про те, що

Петро I досить лояльно ставився до протестантизму. Переглянувши архівні матеріали, котрі стосувалися життя і діяльності царя, а потім проаналізувавши риси його характеру, вчений переконався у тому, що “все симпатии царя лежали на стороне протестантов и протестантизма и против католиков и католичества” [Терновский 1869, 7].

У брошурі „Император Петр в его отношениях к католичеству и протестантству” (1869) П.О. Терновський пояснив, чому Петро, залишаючись ревним прибічником православ'я, віддавав перевагу протестантизму над католицизмом, і визначив, у яких сферах його діяльності це виявлялося. По-перше, вважав учений, у галузі науки – цар намагався зростити на російському ґрунті прогресивну та об'єктивну науку, притаманну, на його погляд, саме протестантизму; по-друге, у законодавстві – імператор не допускав панівного становища церкви в державі; по-третє, в царині моралі – Петро не визнавав аскетично-мрійливого способу життя католиків, викорінював поширене серед росіян марновірство, прищеплював своїм підданам працелюбність, прагнення до новацій та інші чесноти, які здебільшого проповідував протестантизм і які краще відповідали вдачі самого царя [Терновский 1869].

Релігійні почуття не лише Петра Великого, а й інших російських царів докладно розглянуто у статті „Религиозный характер русских государей XVIII века” (1874) П.О. Терновського. У цій праці автор не став заглиблюватися в догматичні переконання монархів або аналізувати їхні моральні принципи, а визначив, як той чи інший із них розумів свій обов'язок перед Богом та свою місію в історії [Терновский 1874].

Відтворенню особистості Петра I Пилип Терновський присвятив спеціальне дослідження „Император Петр I в его отношениях к царевичу Алексею” (1911). На думку М.П. Істоміна, цей науково-біографічний нарис разом з іншим, присвяченим імператору Олександрю, „по своей художественной обрисовке и психологическому анализу могут быть поставлены наряду с лучшим в русской историографии” [Истомин 1911, 10]. Праця являла собою

не стільки чисто наукову розвідку, скільки історико-психологічний етюд на тему взаємовідносин Петра I з царевичем Олексієм. П.О. Терновський довів, що цар виявив у ставленні до царевича ту саму незламну волю, рішучість і немилосердність, як і до усіх інших, котрі ставали на його шляху [Терновский 1911]. Пилип Олексійович закінчив це дослідження на початку 60-х років XIX ст., але не наважувався його публікувати (вийшло друком у 1911 р.), мабуть через те, що не міг визначитися зі своїм ставленням до Петра I. Вчений розумів, що вимагати, щоб Петро I був видатним реформатором держави й водночас великим гуманістом, означало б вимагати неможливого. Але Пилип Олексійович не міг змиритися і з тим, що як Олексія, так і величезну Росію цар прагнув перетворити на свій лад не силою слова – чіткого і зрозумілого переконування, а винятково силою страху – жорстокого примусу до підкорення своїй монаршій волі.

Пилип Олексійович і надалі цікавився часами Петра I, збирав і вивчав архівні матеріали, що стосувалися цього періоду російської історії. Колеги, вже після смерті П.О. Терновського, знайшли серед його паперів і опублікували розвідку з галузі джерелознавства „Семейная хроника и воспоминания князя Бориса Ивановича Куракина” (1884). Сімейна хроніка та щоденник князя Бориса охоплюють період 1676–1711 рр. і містять не лише нотатки особистого характеру та скарги на здоров'я, а й міркування князя з приводу тодішніх суспільно-політичних подій, а також про запроваджену Петром I економічну політику, віддзеркалюють побут московської знаті, ілюструють, яким чином формувалася у ті часи своєрідний тип російського дворянина – прихильника Заходу [Терновский 1884].

Пилип Олексійович засуджував авторитаризм державної влади, яким відзначався період правління Петра I, але вважав неприпустимим і надмірне поширення серед населення вільнодумства. У статті „Русское вольнодумство при императрице Екатерине II и эпоха реакции” (1868) він зазначив, що захоплення Катерини II західними філософськими течіями сприяло розповсюдженню в Росії творів Вольтера і

його нігілізм, втілений у легку, насмішковату форму, жадібно засвоювався широким колом читачів. На думку П.О. Терновського, шкідливі ідеї Вольтера та інших західних філософів породили вільнодумство в Росії, на щастя хоч без трагічних наслідків для імператриці. Вчений провів паралель між вільнодумством за Катерини II і подією, що сталася у квітні 1866 р. Пилип Олексійович розглядав постріл в Олександра II, котрий пролунав біля Літнього саду, як результат збурення суспільства вільнодумцями. Замах на царя, вважав він, продемонстрував усьому світові руйнівну сутність модних ідей і викликав цілком законімірну реакцію російського уряду проти їхніх популяризаторів [Терновский 1868].

У брошурі „Характеристика императора Александра I” (1878) П.О. Терновський, як і у науково-біографічній праці, присвяченій Петру I, відійшов від загальноприйнятих тоді шаблонів і змалював не ідеалізований портрет царя у всій його величі, а розповів саме про людину, з її чеснотами та вадами. Він зазначив, що світогляд царя формувалася в дитинстві під благотворним впливом його вихователя Лагарпа, однак Олександр зазнавав і негативного впливу з боку розбещеного двору Катерини та суворого й непередбачуваного батька.

Перший період імператорської діяльності Олександра I вчений оцінив позитивно, розповів про прогресивні укази царя, але найважливішим вважав його прагнення „поставить в основу правления закон, равно обязательный для правителя и для управляемых, и оградить общество однажды и навсегда от случая и произвола” [Терновский 1878, 14]. Імператор обмірковував проект реформування усієї системи державного управління, яким передбачалося, зокрема, обмеження абсолютної монаршої влади. Першим кроком у цьому напрямку стало заснування державної ради і міністерств. На жаль, цілісну програму державних перетворень у повному обсязі так і не було розроблено.

Пилип Олексійович констатував, що після 1812 р. характер царя змінився: „...тяжелые испытания наполеоновских войн развили в Александре тот вид религиозности, который можно назвать мистикосозерцательностью, которая имеет исхо-

дним пунктом полное сознание собственного бессилия” [Терновский 1878, 23]. З кожним днем Олександр ставав все більш меланхолійним, пригніченим, апатичним, все частіше замислювався над тим, щоб зректися престолу на користь брата Миколи. Імператор навіть підшукував у Криму мальовничий куточок для зведення невеликого палацу, щоб оселитися там як приватна особа, але нагла смерть поклала край цим мріям.

Останні десять років царювання Олександра П.О. Терновський вважав невдалими внаслідок хворобливого стану монарха, а також через те, що цим скористався граф О.А. Аракчєєв і, здобувши велику владу, запровадив у країні режим політичної реакції та поліцейської сваволі.

Пилип Терновський переймався проблемою створення якісних підручників зі свого предмета. У 1870 р. вийшов друком його курс лекцій „Очерк русской церковной истории”. В 1877 р. в „Университетских известиях” публікувався посібник з церковної історії „Три первые века христианства”, який наступного року вийшов окремих виданням. Підручник написано за працями Гізелера та Гагенбаха. Великі цитати в оригіналі з грецьких та латинських першоджерел, наведені по тексту книги, надавали їй характеру хрестоматії, підрядкові примітки зі списками рекомендованої літератури призначалися для самостійного поглибленого вивчення найбільш складних розділів курсу. У підручнику пояснювалася суть політеїзму та монотеїзму, йшлося про релігію греків і римлян, розглядалися як позаєвангельські розповіді про життя Ісуса Христа, так і ті, що увійшли до канонічних євангелій, відтворювалася доба апостолів за їхніми власними писаннями, висвітлювалися часи особливого гноблення та утисків християнства, котрі, однак,

„служили для христиан средством к нравственному усовершенствованию” [Терновский 1877, 232].

Пилип Олексійович опублікував ще багато праць у галузі церковної і російської історії, агіографії, джерелознавства, з деяких суто богословських питань, наукової біографістики тощо. Уродженець Москви, вчений усім серцем полюбив Київ і написав низку праць, пов’язаних з Києвом та Київщиною, зокрема „Очерки из истории Киевской епархии в XVIII столетии” (1879), „Серапион митрополит Киевский” (1883), „Хроника киевской общественной жизни по дневнику митрополита Серапиона” (1884) та інші.

Було б цілком природно, якби блискучий вчений і досвідчений педагог Пилип Олексійович Терновський сприймав як належне загальне шанування й визнання своїх заслуг, а малознайомі люди хоч трохи торопіли перед поважним професором. Насправді все було навпаки: „...его скромность и застенчивость были так велики, что он при встрече с людьми малознакомыми как бы терялся, а по недостатку слуха и отвечал невпопад, и через это не производил на них должного впечатления” [Похороны профессора... 1884, 2]. Дуже сором’язливий і поступливий у повсякденному житті, Пилип Олексійович сміливо й безкомпромісно обстоював власні переконання на сторінках друкованих видань. Церковні ретрогради вважали П.О. Терновського мало не вільнодумцем та бунтарем, тоді як вчені, письменники і богослови з демократичними поглядами щиро поважали професора, якого „не удовлетворяла традиция, которую равнодушно принимали другие, который искал правды и свободы веры” [Данилов 1908, 169]. Цю правду донесли до нас його численні публікації.

Література

Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского университета Св. Владимира: 1834–1884. Киев, 1884.

Бычков С. Византийское зеркало // **Московский комсомолец.** 2008. № 8. 20–28 февраля.

Данилов В.В. К биографии Н.С. Лескова // **Исторический вестник.** 1908. № 10.

Докторский диспут профессора Ф.А. Терновского // **Труды Киевской духовной академии.** (Тр. Киев. дух. акад.). Киев, 1877. Т. 2.

Житецький І. Листування М.С. Лєскова з проф. П.О. Терновським // **Україна.** Київ, 1927. Кн. 1–2.

Иконников В.С. К биографии профессора Ф.А. Терновского // **Университетские известия (УИ).** Киев, 1918. № 9–10.

Истомин М.П. Памяти проф. Филиппа Алексеевича Терновского. Киев, 1911.

Некролог // **Киевская старина.** Киев, 1884. Т. IX. Июнь.

Огнева Т.К. **Справа Терновського.** Київ, 2004.

Похороны профессора Ф.А. Терновского // **Киевлянин.** Киев, 1884. № 116. 26 мая.

Терновский Ф.А. Грековосточная церковь в период Вселенских соборов. Киев, 1883.

Терновский Ф.А. Изучение византийской истории и ее тенденциозное приложение в древней Руси. Т. 1. Киев, 1875.

Терновский Ф.А. Изучение византийской истории и ее тенденциозное приложение в древней Руси. Т. 2. Киев, 1876.

Терновский Ф.А. Император Петр I в его отношениях к католичеству и протестантству. Киев, 1869.

Терновский Ф.А. Император Петр I в его отношениях к царевичу Алексею. Киев, 1911.

Терновский Ф.А. Московские еретики в царствование Петра I // **Православное обозрение.** Москва, 1863а. Т. 11.

Терновский Ф.А. Религиозный характер русских государей XVIII века // **Тр. Киев. дух. акад.** Киев, 1874. № 10.

Терновский Ф.А. Рожнец духовный и Камень веры // **Православное обозрение.** Москва, 1863б. Т. 12.

Терновский Ф.А. Русская и иностранная библиография по истории византийской церкви IV–IX вв. Киев, 1885.

Терновский Ф.А. Русское вольнодумство при импер. Екатерине и эпоха реакции // **Тр. Киев. дух. акад.** Киев, 1868. № 7.

Терновский Ф.А. Семейная хроника и воспоминания князя Бориса Ивановича Куракина // **Киевская старина.** Киев, 1884. Т. X.

Терновский Ф.А. Стефан Яворский // **Тр. Киев. дух. акад.** Киев, 1864а. Т. 1.

Терновский Ф.А. Стефан Яворский // **Тр. Киев. дух. акад.** Киев, 1864б. Т. 2.

Терновский Ф.А. Три первые века христианства // **УИ.** Киев, 1877. № 12.

Терновский Ф.А. Характеристика императора Александра I. Киев, 1878.